



basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2017

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)

XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)

XIYENGE XA C: Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi (40)

2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.

3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.

4. Khwatihata ehansi ka xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA.

5. Nombora nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke xiswona.

6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.

7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.

8. Minkarhi leyi ringanyetiweke:

XIYENGE XA A: 50 wa timinete

XIYENGE XA B: 20 wa timinete

XIYENGE XA C: 50 wa timinete

9. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI**MUNHU U TSHOVELA LESWI A SWI BYALEKE**

- | | | |
|---|--|----------------|
| 1 | 'Namuntlha xibedhlele a xi nga pfuriwi loko vana va hina va nga si nyikiwa mintirho. Mi tshembisile leswaku loko xibedhlele lexi xi pfuriwa lava va nga ta rhanga va nyikiwa mintirho i vaakindhawu va laha Hangalakani,' ku vula Rifetho a ri karhi a vumbuludza dyiribye ledyikulu na munghana wa yena Minenje va dyi veka ekusuhi na gede. Va tlhandlekela hi ku veketela na man'wana maribye ku pfala ndlela. Leswi a a virise xiswona a wonge ku na loyi a n'wi tshembisile muholo endzhaku ka ntirho lowu. Lavambirhi a va hefemuteka va ya hala na hala va lavalava hinkwaswo leswi a swi ta va pfuna eka pfhumba ra vona. | 5 |
| 2 | Vunghana bya lava vambirhi a byi ri byo tiya naswona a va hlanganisiwile hi ku tshama va ri karhi va vulavula timhaka leti a va ti twile hi mahungundlela kumbe maveriveri. Munhu un'wana na un'wana loko a lava ku fambisa mahungu ya le Hangalakani a a byela vona. Dyambu loko ri pela a ti va ti hangalakile. Namuntlha a va kumile nkarhi wo komba vaakitiko na varhangeri lava a va ta eku pfuleni xibedhlele lexi a xa ha ku akiwa leswaku vona i va mani. Varhangeri va swa rihanyu a va ha yangi emahlweni na ku endla ntirho wo pfula xibedhlele. Hambi xa pfuriwa hambu a xi pfuriwi a swi nga va khumbi ka helo, lava a va xaniseka i vaakatiko va Hangalakani lava a va hamba va ya etlilini ya le N'wanati leyi a yi ri ekule swinene. Loko va ya kona a va fanele ku vindzuka leswaku va ta kota ku pfuneka, loko swi nga ri tano a va ta tlhela na switlhavi swa vona. | 10
15
20 |
| 3 | Vana va Rifetho a va ri exikarhi ka malembe ya nkombo na khumbembirhi. Lexi a xi hlamarisa, hileswi Minenje a a nga ri na vana. Lavambirhi a va tihundzurile vakhalabya vo tshama va ri karhi va kombela pondo eka vahundzivandlela. Mali ya kona a va xava fole na byalwa. A ku helanga na n'hwetl Rifetho a nga vitaniwanga exikolweni. N'wana wa yena Xalembilwini a a wile ehenhla ka murhi lowu a va hamba va wu khandziya. Xalembilwini a a ri mufana a ri yexe exikarhi ka vanhwanyana va mune. U bohekile ku n'wi heleketa etlilini ya le N'wanati. Leswi Xalembilwini a ririsa xiswona a swi tlhava na mbilu. Tipondo leti a a hamba a tikombela na tona a ti nga ta ringana ku va hakelela va ri vambirhi. | 25
30 |
| 4 | Swi va tekele nkarhi ku fika etlilini. Leswi Xalembilwini a a suleke nenge, Rifetho a a boheka ku n'wi bebula. Xalembilwini a a rila a nga miyeli. Vanhu a va hundza wonge a va voni nchumu, kasi van'wana a va ku, 'Vanhu van'wana va rhandza ku tixanisa.' Lava hi van'wana va lava va nga vona Rifetho na Minenje eka siku leri a va ri karhi va pfhumpfhapfhumpfhaka va ala vukorhokeri. Loko a fika eN'wanati, tlilini a yi pfarile, a twa wonge o lorha, xivambalani na xona a xi buba, Xalembilwini na yena a nyanya ku rila, a kalakala lero na ta kalakala. Ku tlhelela eHangalakani a ku nga ri lomu. | 35 |

Rifetho u tshamile ehansi na Xalembilwini kutani a n'wi pfuneta ku rila. Loko a n'wi khoma nenge, a kalakala swinene a langutise tata wakwe hi mahlo yo kombela ku pfuniwa. Rifetho u bohekile ku tlhelela ekaya a ta vuya hi siku leri landzelaka. 40

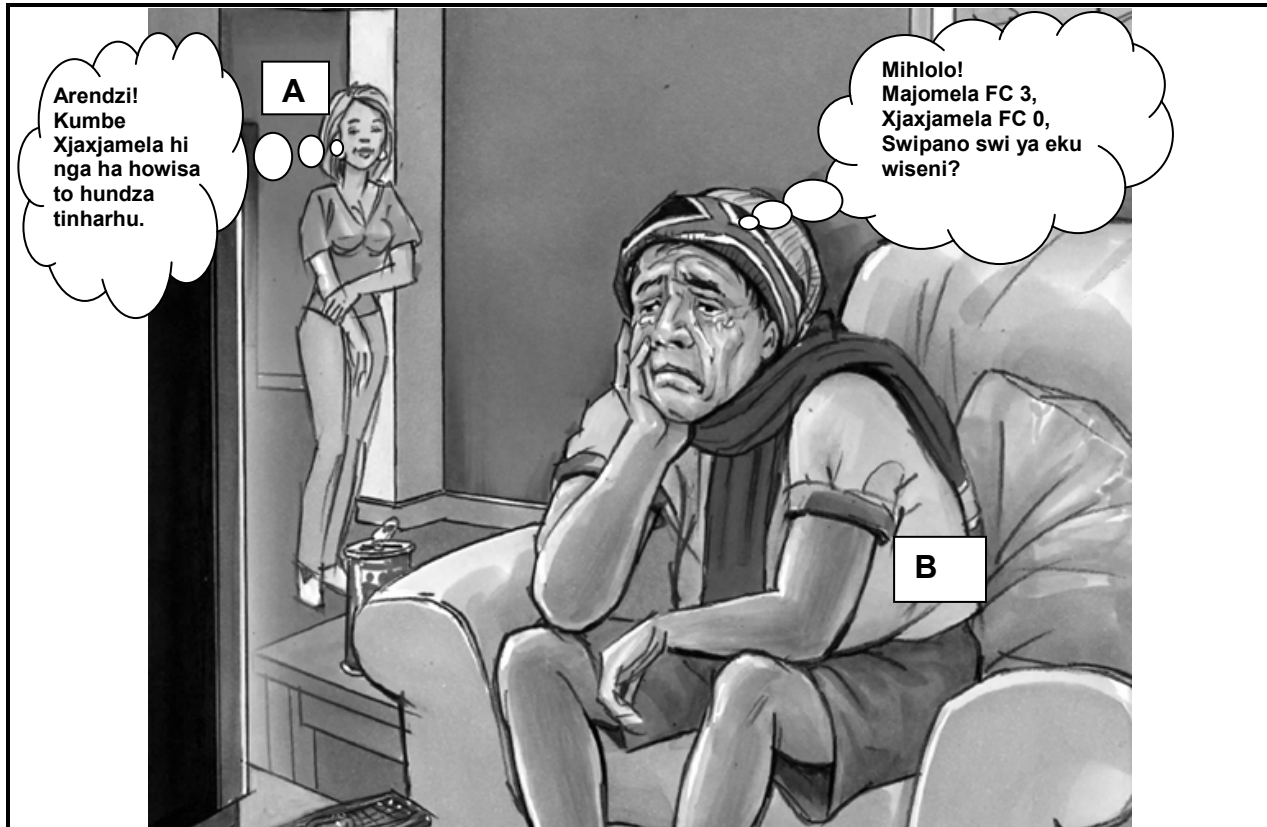
5 Ndlela yo tlhelela eHangalakani a yi lehile. Loko a hundza gede ya xibedhlele xa le Hangalakani lexi a xa ha khiyiwile na vito ra xona ra Vutomi ri lumekile hi maletere yo tshwuka, o khuguriwa hi rin'wana ra maribye lawa a ya vekiwile hi yena na Minenje, a ya ku mhe, ehansi na Xalembilwini. Hambiswiritano va swi kotile ku khwita va ko va ya fika ekaya hikuva a ku ri kusuhi swinene na laha a nga khuguriwa kona. 45

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Xana xibedhlele a xi akiwile endhawini yihi? (1)
- 1.2 Hi yihi ndlela leyi Rifetho na Minenje a va yi tirhisa ku kota ku tihanyisa? (1)
- 1.3 Hi tih timhaka leti humaka eka xitshuriwa leti tiyisisaka leswaku Rifetho a a ri na vunwa? (2)
- 1.4 Hi xih xivangelo xa ku va xibedhlele xi nga pfuriwanga eka siku leri a xi fanele ku pfuriwa hi rona. (2)
- 1.5 Xana i yini lexi a xi ta sivela vana va Rifetho va ngati ku thoriwa exibedhlele xa Vutomi? (2)
- 1.6 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka:
 - 1.6.1 Ku vindzuka. (2)
 - 1.6.2 A swi tlhava mbilu. (2)
- 1.7 Kombisa ku hambana exikarhi ka Rifetho na Minenje. (2)
- 1.8 Vaakindhawu va Hangalakani va xaniseke hi ndlela yihi loko xibedhlele xi nga pfuriwangi? (2)
- 1.9 Hi xih xivangelo lexi xi nga endla leswaku Rifetho a ya eN'wanati? (2)
- 1.10 Hi ku vona ka wena Rifetho a a ririsiwa hi yini? (2)
- 1.11 Xana i mhaka ya kahle ku va vaakindhawu va Hangalakani va nga pfunetangi Rifetho loko a heleketa Xalembilwini etlilini? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.12 Xana u dyondze yini hi ku khuguriwa ka Rifetho? (2)

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA B: XIFANISO



[Xi huma eka: www.wikipedia.org]

- 1.13 Hlamusela ku titwa ka vanhu lava nga exifanisweni. (2)
- 1.14 Xana ku titwa ka munhu wa B ku nga va ku vangwiwa hi yini? (1)
- 1.15 Hlawula nhlamulo YIN'WE eka leti landzelaka:
Hi ku ya hi xidloko xana munhu wa B a nga va a ri muakatiko wa le kwihi?
- A Zimbabwe
B Botswana
C America
D Afrika-Dzonga (1)
- 1.16 Loko a wu ri un'wana wa vaseketeri va Xjaxjamela FC a wu ta ku yini eka munhu wa B loko u vona xikandza xa yena? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa xa C laha hansi kutani u longoloxa tipoyinti ta NKOMBO u kombisa mintlhonthlo leyi vanhu va hlanganaka na yona loko va dyuhala.

SWILETELO

1. Longoloxa NKOMBO wa tipoyinti hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70, u kombisa MINTHLONTHLO LEYI VADYUHARI VA HLANGANAKA NA YONA.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINYI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke ma ri endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**KU DYUHALA**

Ku dyuhala ku na xitumbelelana xa muxaka wa xona. Loko malembe ya ri karhi ya famba munhu a nga swi lemuki leswaku u le ku dyuhaleni. U to hlamala hi ku vona misisi yo basa yi hlometela enhlokweni leyi hambiloko a yi daya yi sihalalaka, a kala a amukela xiyimo. U ta sungula ku hlaseriwa hi mavabyi yo hambanahambana yo fana na chukela na ku pandza ka marhambu. Leswi miri wa yena a wu swi kota ngopfu khale wu sungula ku tikeriwa ku swi endla.

Lava va hanyaka na yena va sungula ku hlamarisiwa hi ku hunguteka ka rivilo loko swi ta eka maendlelo ya yena ya swilo. Loko a vekile xilo a a nga ha tsundzuki leswaku u xi vekile kwihi. U sungula ku tshamela ku gungulagungula na ku solasola a tlhandlekela hi ku lan'wetela hambiloko swi nga fanelangi.

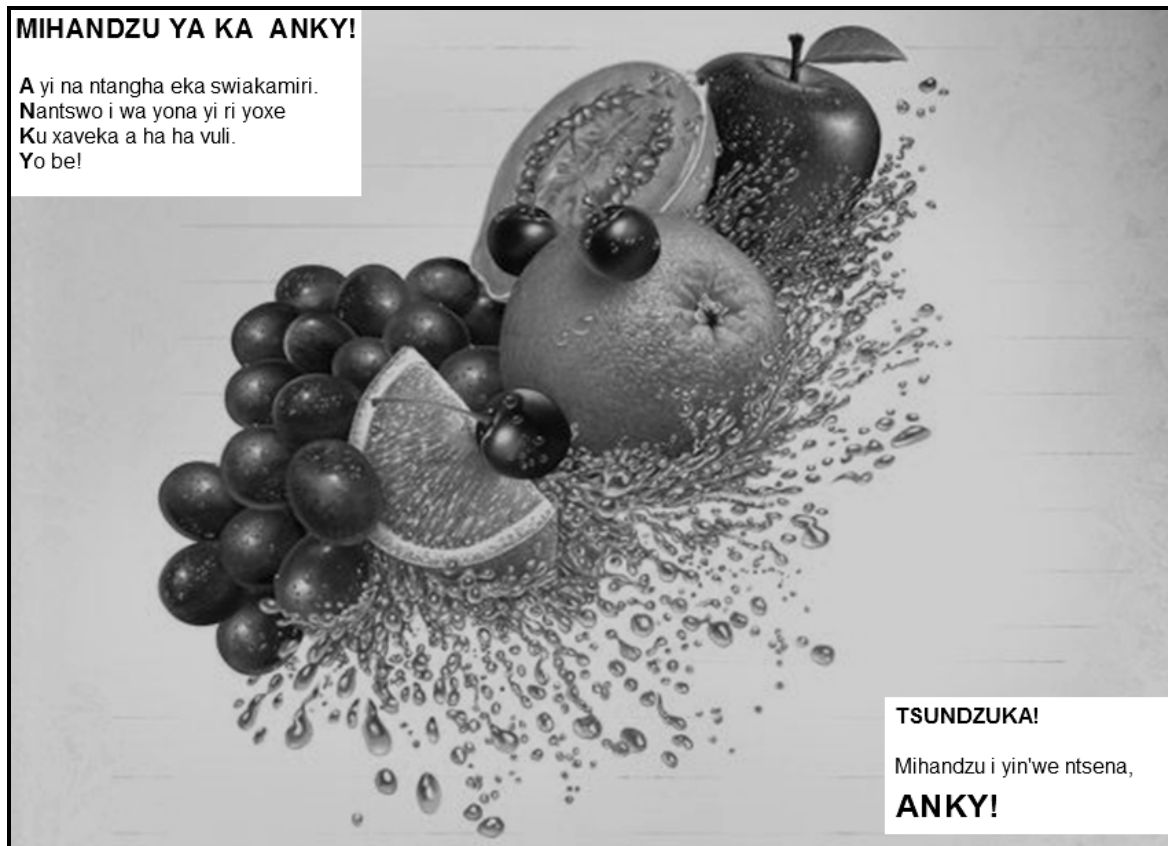
Loko se a dyuharile ngopfu u sungula ku vulavula timhaka ta khale leti ti ngo twisisiwa hi yena ntsena ku katsa na mavito ya vanhu lava va loveke khale. Nkarhi wun'wana wa famba a nga ku tivi laha a yaka kona, a hetelela a tikuma a ri emutini wo karhi lowu u nga wu tiviki. Leswi swi endla leswaku vanhu va sungula ku n'wi lumbeta timhaka ta vuloyi.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

[Xifaniso xi huma eka www.google.co.za]

- 3.1 Xana mihandzu leyi nga laha xifanisweni yi endla leswaku u titwa hi ndlela yihi? Hlamusela. (2)
- 3.2 Vito ra ANKY i nkomiso wa swo karhi. Xana letere ra 'N' ri yimela yini eka nkomiso lowu? (1)
- 3.3 Rito 'Yo' eka 'Yo be!' i xitwananisi lexi yimelaka: (1)
- A Mali
 - B Khampani
 - C Mihandzu
 - D Ntangha
- 3.4 Marito lama nge: 'A yi na ntangha eka swiakamiri' ya hi byela yini hi nkoka wa khampani leyi? (2)
- 3.5 Kombisa nkoka wa marito lama landzelaka eka xinavetiso lexi: (2)
- 'TSUNDZUKA!
Mihandzu i yin'we ntsena'
- 3.6 Hikokwalaho ka yini ku sunguriwile hi maletere lama kurisiweke eka swivulwa leswi ndhundhuzelaka xinavetisiwa. (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyaxiya khathuni leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Xi huma eka: www.martybucella.com]

- 4.1 Xana vanhu lava va le kwihi? (2)
- 4.2 Hi wihi nkoka wa ku va rito E-E ri tikisiwile? (2)
- 4.3 Mbuyelelo wa rito **yona** wu kombisa yini hi mavulavulelo ya munhu wa B. (2)
- 4.4 Nsayino lowu nga eka khathuni i wa ...
- A leswaku ndhawu i ya mani.
 B mupfapfarhuti wa khathuni.
 C ku fika ka munhu wa B.
 D vito ra munhu wa A. (1)
- 4.5 Hi wahi marito lama nga vula hi munhu wa B lama kombisaka rirhandzu. (1)
- 4.6 Kombisa vutihlamuleri lebyi munhu wa A a nga na byona mayelana na timhaka ta ntirho wa yena. (2)

[10]

XIVUTISO XA 5

- 5.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

Mphensaphensa wa ku xavisa switandi hi tihosi wu sungurile laha tikweni ra Afrika-Dzonga, tihosi ti tekile ntirho lowu a wu endliwa hi vamfumo. Vanhu na vona lava va lavaka tindhawu to aka swimbindzimbindzi swa vona, vo phikizana hi ku xava. Tihosi ti le ku kwetlembetaneni na ku lwela misava na mindzelekano ya matiko ya vona. 5

Leswi swi fikile na kwale tikweni ra hosi Xigubu, laha hosi yi nga ruma ndhunankulu, yena Madyahinkwaswo, ku lawula mhaka yo pima vukulu bya switandi. Mali ya kona a yi khomiwa hi yena ndhunankulu. Nxavo wa xitandi xin'we wu ri wa le henhla swinene hileswi ndhunankulu a a tiengetelele mali ehenhla ka nxavo lowu a wu tiviwa hi hosi. Ndhunankulu a a nyika hosi Xigubu mali leyi a yi tiveka ntsena kutani leyin'wana a yi bela exikhwameni xa yena. 10

Xitandi xin'we a xi xaviseriwa vanhu vo tala, Madyahinkwaswo a a tidyela mali ya kona. Loko u humesile dipoziti a wu dlawile, loko ku ta loyi a nga khoma mali yo helela, xitandi a xi ri xa yena. Loko wo hlwela ku xi fungha hi ku biya hi darata xi ta tlhela xi xavisiwa nakambe. Vanhu va lemukile maendlelo lawa, va holova swinene, kambe va hela hi ku swi vona swi fanerile ku khomisa Madyahinkwaswo. Kunene tinsimbhi ti n'wi rhoserile. 15

[Vutitumbuluxeri]

- 5.1.1 Tsavula rito RIN'WE eka xitshuriwa lexi nga laha henhla leri nyikaka nhlamuselo ya marito lama tikisiweke.
Vanhu va ndhawu leyi va phikizana hi **tindlu letikulu** swinene. (1)
- 5.1.2 Tsala xivulwa lexi landzelaka xi va eka nkarhi lowu taka.
Ku xavisa switandi hi tihosi swi sungurile laha tikweni ra Afrika-Dzonga. (2)
- 5.1.3 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzeka u yisa rito leri tikisiweke eka ntsongahato.
Mali ya kona a yi khomiwa hi yena ndhunankulu. (2)
- 5.1.4 Tsala xivulwa lexi landzelaka xi va eka tlhelo ra nandzulo:
Tihosi ti tekile ntirho lowu a wu endliwa hi vamfumo. (2)
- 5.1.5 Endla xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi u humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga exivulweni.
Loko ku ta loyi a nga **khoma** mali yo helela, xitandi a xi ri xa yena. (2)
- 5.1.6 Tsala xivulwa xa wena n'wini hi ritofularha ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Nxavo lowu wa le **henhla** a wu ri wa ndhunankulu ntsena. (1)

- 5.1.7 Tihela u tsala xivulwa lexi nga laha hansi, kambe u sungula hi rito leri tikisiweke.
Xitandi xin'we a xi xaviseriwa **vanhu** vo tala. (2)
- 5.1.8 Nyika nhlamuselo ya xivulavulelo lexi landzelaka:
Kunene **tinsimbhi ti n'wi rhoserile**. (2)
- 5.2 Xiyaxiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA G: XIFANISO



[Xifaniso xi huma eka www.google.co.za]

- 5.2.1 Tsala xivulwa lexi nga laha hansi u siva marito lama tikisiweke hi riviti leri faneleke.
Ha tiphina hi **ku cina** xibelana. (1)
- 5.2.2 Nyika vunyingi bya rito leri tikisiweke ntsena eka xivulwa lexi landzelaka.
Xibelana xo hi be! (1)
- 5.2.3 Riencisi leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka ri nyika xivulwa nhlamuselo yo karhi. Nyika nhlamuselo ya kona.
Xibelana xo hi **be!** (2)
- 5.2.4 Hlanganisa swivulwa leswimbirhi hi rihlanganisi leri faneleke.
Ha tiphina hi ku cina. Xibelana xo hi be! (2)

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80